

נתוח מתים

לפיכך מן הראוי הוא שקבורת מת תיעשה לאחר שנעשו פעולות לזיהוי הגופה. במקרה של מת אלמוני ייעשה כל הנחוץ לצורך זיהוי הגופה בעתיד לפני קבורת הגופה, לרבות תיאור חיצוני, צילום הגופה, טביעת אצבעות, בדיקות הדמיה רנטגניות ואחרות, מנשר שיניים, וכן שימור דגימת שערות, ציפורן, רירית הפה, דם, או רקמות אחרות בשיטת ביופסית מחט, בכמות שלא תעלה על 20 גר' רקמה (פחות משיעור כזית), או כל שיטה מקובלת אחרת לזיהוי גופה, כל זאת במידרג המפורט כאן, למעט בדיקות הכרוכות בפגיעה מבנית של הגופה, בכריתת אברים או חלקי גוף אחרים, או כל פעולה פולשנית. דגימות אלו יישמרו אך ורק לצורכי זיהוי עתידי, ולא ישמשו לצורכי מחקר, או מטרת אחרות כלשהן, תוך שמירה קפדנית על הדגימות מפני שימוש בלתי ראוי. בהיעדר אפשרות לבצע את הנחוץ לזיהוי גופת אלמוני תיקבר הגופה ללא זיהוי [227]. תנאים שונים בביצוע הנתוחה

בשום מקרה אסור לקחת תשלום על הסכמה לנתחת המת, אפילו במקום שהנתוחה מותרת, וגם אסור לאדם עצמו לקחת תשלום עבור הסכמתו שינתחוהו לאחר מותו [269].

במקום שאסור לנתח את המת, אסור גם לומר לגוי שהוא ינתח מת יהודי [270].

גם לדעת המתירים ניתוחי מתים בתנאים מסויימים, אסור שיישאר אפילו חלק קטן מהגוף בלא קבורה, ואפילו שומרים על חלקים אלו במקום מכובד, ואם שייר חלק בלא קבורה, לא קיים מצות קבורה עד שיקבור את כל חלקי המת [271].

גם במצבים שיש היתר לנתח מת, יש חובה לשמור בהקפדה רבה על כבודו. לפיכך, אסור לאכול ולשתות, אסור לעשן, אסור להתבדח, ואסור לנהוג בקלות ראש בנוכחות הגוויה. יש שהציעו נוכחות של רב בעת ביצוע הנתוחה לפי בקשת המשפחה, לצטט פסוקים או פתגמי חז"ל מתאימים, ולשוחח על חשיבות ההקפדה לנהוג כבוד בגופו של אדם שנברא בצלם אלקים [272].

כל פעולה שנעשית באדם חי לצורך בירור ואיבחון, מותרת גם במת. לפיכך, מותר להסתכל במת באופן חיצוני (אם זה יסייע לאבחנה); מותר לקחת ביופסיות מכל איבר ורקמה שנחוצים לאבחנה; מותר לבצע בדיקות הדמייה לסוגיהן, כמו צילומי רנטגן; מותר לקחת תרביבות דם ורקמות; מותר לבצע בדיקות כרומוזומליות; מותר לבצע בדיקות להרעלות; וכן מותר להסתכל בעזרת מכשירים שונים לתוך איברים פנימיים שונים [273].

לעומת זאת, כל נתיחה שמבוצעת באדם חי לצורך ריפוי והצלה, אינה מותרת במת אלא לצורך פיקוח נפש. לפיכך, כל נתיחה המביאה לפתיחה כירורגית של חללים כמו גולגולת, חזה, בטן, וכן כל נתיחה פתוחה להוצאת איברים, וכן כל נתיחה הגורמת למום ניכר, אסורה בכל מקרה פרט למצבי פיקוח נפש.

גם במצבים שיש היתר לנתח מת, מותר לעשות כן רק באופן מוגבל, ובאותם חלקים שקיימת סבירות רבה שניתן ללמוד מהם דבר שיציל נפש. אי לכך, אסורה נתיחה שגרתית הכוללת פתיחת הגולגולת, החזה והבטן לכל אורכם, וביתור חלקים פנימיים רבים, ולקיחת דגימות מאזורים שונים, כאשר לא צפויה תועלת מיידית מפעולה זו. ולפיכך, על הקלינאים והפתולוגים להגדיר היטב את השאלה הרפואית ואת דרכי הפתרון בנתיחה, ולבתר רק באופן מוגבל לפי הצרכים לפתרון השאלה.

כשמותר לקחת ביופסיה מן המת, מותר אפילו בשבת, אך רק בתנאי שיש חולה מסוכן לפנינו, שמתוצאות הבדיקה אפשר יהיה ללמוד איך לעזור לו, ומותר להכניס בשבת את הרקמה שנלקחה מהמת לשימור בתמיסה מתאימה רק אם הדבר נעשה כדי לעזור לחולה מסוכן הנמצא לפנינו [274].

יש מי שכתב, שבמקום הדחק כשהרופא עלול להפסיד פרנסתו, והוא נדרש לנתח מת בשבת, מותר לבצע את הנתיחה כלאחר יד וללא מידה מדוייקת, כי אין בזה איסור חובל, אבל יש איסור מוקצה וחשש לאיסור מחתך [275].

יש מי שכתב, שאסור לטלטל גוסס ולהוציאו מבית חולים, גם כשיש חשש שינתחוהו לאחר מותו, כי המטלטל גוסס מקרב את מותו, ויש בזה איסור רציחה [276].

אין לגנוב איברי מת מבית החולים, אם על ידי זה יש חשש שלא יתנו לקבור את יתר האיברים, או שיגרמו על ידי כך שימנעו קבורת מתים אחרים [277].

מותר להביא להפגנה איברים ממתים שנותחו נגד ההלכה, כדי שדבר זה יעורר רושם, ויסייע למניעת ניתוחי מתים שלא כדין [278].

יש מי שכתב, שמותר להלין את המת, כדי להצילו מניתוח לאחר המוות [279].

יש מי שכתב, שמותר לטלטל את המת בשבת על ידי ככר כדי להצילו מניתוח לאחר המוות [280].

מי שציווה בחייו למסור את גופו למדע, כדי שילמדו עליו, ואפילו אם ציווה כן לצורך לימוד אנטומיה, אף שרבים הפוסקים האוסרים זאת, בכל זאת חייבים קרוביו להתאבל עליו, ופשוט שהאבלות מתחילה לאחר שהגופה תובא לקבורה [281].

יש מי שכתב, שאם אדם ציווה גופו מחיים למחקר, והוא אינו מכלל הכופרים והמומרים להכעיס וגם ידוע שבסופו של דבר יגיע הגוף לקבורה, אין חיוב על היורשים למנוע את הניתוח; ואם ידוע שבסופו של דבר לא יגיע הגוף לקבורה, חייבים היורשים למנוע את הניתוח. אכן אם מדובר בכופרים ובמומרים להכעיס, בכל מקרה אין חיוב למנוע את הניתוח [282].

בדין שלד של מת שנמצא בבית רופא או סטודנט לרפואה, אם השלד הוא של גוי, אין הוא מטמא באוהל כדעת רוב הפוסקים בנידון, ומותר לכהן להיכנס לאותו בית אף על פי שהדלת פתוחה, אבל אסור לו להיכנס לחדר שבו נמצא השלד; ואם הוא של יהודי, יש לתלות שלט ולהזהיר הכהנים [283].

יש מי שכתב, שמותר להתאמן על המת בהכנסת צינור לקנה הנשימה, כדי שיוכל בעתיד להציל חולה שבסכנה, ואין בזה משום איסור הנאה מן המת [284].

מקורות והערות

- [1] ראה בס' הרפואה והיהדות עמ' 162-163;
- [2] ד. מרגלית, דרך ישראל ברפואה, עמ' 476 ואילך. וראה עוד על הגישה המצרית הקדומה לנתיחת גוויות בס' הרפואה והיהדות, עמ' 161;
- [3] בכורות מה א;
- [4] חולין מט ב;
- [5] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו;
- [6] תוספתא נידה ד יז, ונידה ל ב. וראה על משמעות מקור זה בס' הרפואה והיהדות, עמ' 164;
- [7] הרפואה והיהדות, עמ' 168;
- [8] ראה בספרו של הרב מיכאל גרייבר, נתוח המתים לצרכי לימוד וחקירה מנקודת השקפת הדת הישראלית, תש"ג, עמ' טז;
- [9] הרפואה והיהדות, עמ' 168-169;
- [10] ראה הרפואה והיהדות, עמ' 175-176; מ. גרייבר, עמ' לא, והע' 1. וראה בשו"ת עין יצחק חיו"ד סי' לג - "היו מקרים שנגנבו בלילה כמה מתים מקבריהם לחתוך לצורכי הרפואה";
- [11] דוגמא לכך היא גניבת מאות לבבות מתינוקות שנפטרו בבית החולים לילדים בבריסטול שבאנגליה, והעלמת מאות עוברים שנפטרו באותו בית חולים. לאחר גילוי ממצאים אלו נפתחה חקירה משטרתית ומשפטית, והאחראים לכך נענשו;
- [12] ראה גרייבר, עמ' כט;
- [13] גרייבר שם עמ' ל;
- [14] ראה בנידון בס' הרפואה והיהדות, עמ' 174-175. וראה שם בהע' 170, ביחס לשאלה אם הרמב"ם עסק בנתיחת מתים לצורך לימוד אנטומיה;
- [15] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא;
- [16] בשו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי (התאריך לתשובה זו לא מצויין). וראה להלן בהרחבה;
- [17] בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו, בשנת תקצ"ו (1836);
- [18] בחוברת שומר ציון הנאמן, חוב' קטז, יח כסלו, תרי"ב (1852), וחוב' קכג, כח אדר תרי"ב, פורסם בשו"ת בנין ציון סי' קע-קעא;

- [19] בחוב' שומר ציון הנאמן חוב' קכא, ל שבט תרי"ב, פורסם בשו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח;
- [20] ראה שו"ת מלכי בקודש ח"ג עמ' 6 ואילך;
- [21] ראה גרייבר שם, עמ' מא;
- [22] גרייבר, עמ' מא;
- [23] הוויכוח בין רבני אמריקה התנהל במשך מספר שנים מעל דפי המאסף התורני יגדיל תורה (משנה ח, תרע"ו עד שנה י, תרע"ט) - ראה בסקירה הביבליוגרפית של הרב ק. כהנא, ספר אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 303 ואילך, אות יא;
- [24] יגדיל תורה, שנה ט, קונ' א, ניסן תרע"ז;
- [25] ראה על 'אוסף קראקא' בספרו של גרייבר עמ' לב ואילך;
- [26] ראה שו"ת אור המאיר סי' עד; ירחון שערי ציון, אייר-סיון, תרפ"ז, שנה ז סי' מג, ושם נכתב שהסכימו לאיסור גם הג"ר דן רפאל פלאצקי, והג"ר דוד שפירא מקאוונא;
- [27] שערי ציון, סיוון תרפ"ז;
- [28] ראה גרייבר, עמ' מח;
- [29] ההחלטה מצוטטת במלואה בספרו של גרייבר, עמ' מט;
- [30] על השתלשלות העניינים משנות ה-30 ואילך בפולין - ראה בספרו של גרייבר עמ' נ ואילך;
- [31] י.ל. רוקח, הרפואה, 28.4.1930;
- [32] ראה תשובתו בהמשכים של הגריא"ה הרצוג, קול תורה, סיוון-תמוז תש"ז עד ניסן-אייר תש"ט, שנה א-ג; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד;
- [33] ראה - מ.ד. זילברשטיין, יבנה, ניסן תש"ט, עמ' 214 ואילך; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד. על הרקע להסכם זה - ראה הרב ק. כהנא, המעין, ז(ב), טבת תשכ"ז, עמ' 49. תנאים אלו הפכו להיות חוק האנטומיה והפתולוגיה משנת 1953;
- [34] ראה גרייבר, עמ' נו-נז;
- [35] ראה תורה ומדע, ד, מנחם אב תשל"ד, עמ' 88-90; ספר אסיא, א, תשל"ו, עמ' 208-209;
- [36] סקירה ביבליוגרפית רחבה וממצה על התשובות הנוגעות לשאלת ניתוחי מתים פורסמה על ידי הרב קלמן כהנא לראשונה בחוברת המעין, ז(ב), טבת תשכ"ז. לאחר מכן נוספו על ידו השלמות בהמעין, ז(ג), ניסן תשכ"ז; תורה ומדע, ד(ב), מנחם-אב, תשל"ד, עמ' 92 ואילך; ספר אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 303 ואילך. מאז סקירתו הממצה נוספו עוד תשובות ומאמרים חשובים בנידון;
- [37] שומר ציון הנאמן, בשנים תרי"ב-תרט"ז (בסקירה הביבליוגרפית של הרב ק. כהנא, אות ג); יגדיל תורה, ניו-יורק, בשנים תרע"ו-תרע"ט (ק. כהנא, שם, אות יא); תל תלפיות, בודפסט, משנים תרפ"ד-תרפ"ה (ק. כהנא, שם, אות טו); שערי ציון, ירושלים, שנים תרפ"ה-תרפ"ז (ק. כהנא, שם, אות טז); הפוסק, תל-אביב, משנת תש"א (ק. כהנא, שם, אות מב); הפרדס, שיקגו, שנת תש"ב (ק. כהנא, שם, אות מג); קול תורה, ירושלים, בשנים תש"ז-תש"ט (ק. כהנא, שם, אות נ); אור המזרח, ניו-יורק, בשנים תש"ז-תשל"ג (ק. כהנא, שם, אות סא); נועם, ירושלים, תש"ך-תשל"ח (ק. כהנא, שם, אות סז); הדרום, ניו-יורק, בשנים תשכ"א-תשכ"ח (ק. כהנא, שם, אות עא); סיני, ירושלים, בשנים תשכ"ד, תשל"א (ק. כהנא, שם, אות עד); המעין, ירושלים, בשנים תשכ"ז-תשמ"א (ק. כהנא, שם, אות פב); אסיא, ירושלים, בשנים תשל"ל-תשל"ח (ק. כהנא, שם, אות פט). כמו כן נדפסו מאמרים בודדים בנושא זה בבטאונים נוספים;
- [38] ב"ב קנד א; מס' שמחות ד יב; רמב"ם מכירה כט טז; טושו"ע חו"מ רלה יג. וראה עוד טושו"ע יו"ד שסג ז;
- [39] מ"מ שם;
- [40] תוס' שם קנד ב ד"ה זוזי;
- [41] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנא;
- [42] חולין יא ב. וראה בתוס' שם ד"ה ליחוש (וראה מה שכתב ברש"ש שם, ומקום הנוב"י שציין ושכחו הוא בחיו"ד סי' רי);
- [43] שו"ת השיב משה חאו"ח סי' יג; שו"ת רמ"ץ חיו"ד סי' פה; שו"ת אמרי שפר סי' פב; הרב מ. שטינברג, נועם, ג, תש"ך, עמ' פז ואילך; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד. וראה בשו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח מה שהקשה בסתירת סוגיא זו והסוגיא בב"ב דלעיל. וראה עוד על ההשלכה של סוגיא זו לשאלת ניתוחי מתים בכלל, ולשאלת ניתוחי מתים לצורך רפואה משפטית - שו"ת נוב"י חיו"ד סי' רי; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז; שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע; שו"ת אמרי שפר סי' פב;
- [44] ראה בצדדי העניין בשו"ת נוב"י חיו"ד סי' רי; שו"ת בנין ציון סי' קע-קעא; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח;
- [45] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנא;
- [46] ערכין ז א; רמב"ם שבת ב טו; טושו"ע או"ח של ה;

- [47] שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח;
- [48] שו"ת מהר"ם שיק סי' שמז שמח; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט. ומה שכתב שם עוד, שקריעת הכרס אינו ניוול כל כך, זה תימה;
- [49] שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע; נחל אשכול, ח"ב, עמ' 117 אות ה; שו"ת אור המאיר סי' עד; שו"ת דבר יהושע ח"ג חיו"ד סי' כד. וראה רא"ש יומא פ"ח סי' יג;
- [50] פסוקנו;
- [51] סנהדרין מו ב. ובגליון שם מביא את גירסת הילקוט - מנין למלין את מתו שהוא עובר בלא-תעשה, תלמוד לומר (דברים כא כג) לא תלין נבלתו. מנין שעובר אף בעשה, תלמוד לומר כי קבור תקברנו;
- [52] כן כתבו התוס' שם ד"ה קבורה. וראה מה שכתבו על דבריהם בשו"ת משפטי עוזיאל מהדו"ת חיו"ד כרך ב סי' קי; הגרי"ה הרצוג, קול תורה, סיוון-תמוז תש"ז-ניסן-אייר תשי"ט;
- [53] סנהדרין שם ובפירש"י;
- [54] רמב"ם אבל יב א; טוש"ע יו"ד שמח ג; שם שסב א;
- [55] רמב"ן, תורת האדם, ענין הקבורה, הובאו דבריו בכס"מ אבל יב א. וראה להלן במשמעות הסוגיא לגבי שאלת ניתוח המת;
- [56] ראה - שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; משנת אברהם על ס' חסידים, סי' של; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד;
- [57] שופטים יט כט. וראה במלבי"ם שם, בענין הרעיוני; [57] ראה גיטין ו ב. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנ ד"ה הרביעית;
- [58] שו"ת אגרות משה, שם;
- [59] שו"ת חת"ס ח"ו סי' י;
- [60] גשר החיים ח"א פ"א ס"א סק"א. וראה עוד בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו, ובשו"ת דעת כהן סי' קצט;
- [61] ברכות יח א;
- [62] שבת קה ב; מו"ק כה א; טוש"ע יו"ד שמ ה;
- [63] מגילה כו ב. וראה בס' הרפואה לאור ההלכה, כרך ב, ח"א פ"א, מקורות שונים לענין כבוד המת וקדושתו. וראה מאמרו של הגר"י אריאלי תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך, שמפני קדושתו של מת יהודי חלה עליו גם טומאה חמורה;
- [64] שו"ת דעת כהן סי' קצט;
- [65] שו"ת דעת כהן שם; הגר"י אריאלי, שם;
- [66] ראה דרשות הר"ן, דרוש שביעי; חי' המהר"ל על ר"ה טז; מעבר יבק, חלק שפ"א פ"ז. וראה עוד באריכות בגשר החיים ח"ג פ"ה;
- [67] איוב יד כב - 'אך בשרו עליו יכאב'; שבת יג ב - 'המת מרגיש באיזמל, וקשה רימה למת, כמחט בבשר החי'. וראה ס' חסידים סי' תתשסג; שו"ת הרשב"א ח"א סי' שסט; שו"ת הרדב"ז ח"א סי' תפד; רמ"א יו"ד שסג ב; חי' המהר"ל שבת שם; תיו"ט אבות ב ז; שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' צז; שו"ת חת"ס ח"ו סי' לו. וראה עוד ספורנו דברים כא כג. וראה גם בשו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כג;
- [68] שו"ת שערי שמים ח"ב סי' לז; הגר"י אריאלי, שם; שו"ת דבר יהושע ח"ג חיו"ד סי' כד; תורת הרפואה, עמ' 206;
- [69] שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כט;
- [70] שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט;
- [71] הרב ג. פלדר, אסיא, א, עמ' 216 - על פי ויקרא רבה יב ז; זוהר ר"פ אמור;
- [72] שו"ת אור המאיר ח"א סי' עד;
- [73] כמבואר בשמו"א כח טו - 'למה הרגתני להעלות אתי', ובאיוב ג יג - 'ישנתי אז ינוח לי'. וראה חגיגה ד ב;
- [74] ב"י יו"ד סי' שסג, בשם הכל-בו; ש"ך ט"ז יו"ד סי' שסג סק"א; שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' קג; שו"ת אגודת אזוב סי' כו; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ה סי' מה; כל בו על אבלות ח"א עמ' 220 הע' 5;
- [75] שו"ת רעק"א סי' יז; שו"ת חכם צבי סי' מז, וסי' נ. וראה עוד בנידון בשד"ח מערכת אבלות אות קלז; גשר החיים ח"א פכ"ו ג א; שו"ת יביע אומר חיו"ד ח"ג סי' כג, ושם ח"ז חיו"ד סי' לז;
- [76] שו"ת שיבת ציון סי' סה; שו"ת רעק"א סי' יז; שו"ת כנסת יחזקאל סי' מד; שו"ת חת"ס חח"מ סי' קכד;
- [77] שו"ת חכם צבי סי' מז וסי' נ; שו"ת כתב סופר חיו"ד סי' קפג; שו"ת יהודה יעלה חיו"ד סי' שנט; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ו סי' כ;
- [78] שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' פט; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שנד;
- [79] שו"ת פרשת מרדכי סי' כד; שו"ת שיבת ציון סי' סג; שו"ת בית שלמה ח"ב חיו"ד סי' ריט; שו"ת כנף רננה חיו"ד סי' לו;

- [80] ראב"ד מו"ק ח א; ב"י יו"ד סי' שסה; שו"ת נוב"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת שאגת אריה סי' ו; שו"ת כתב סופר חיו"ד סי' קעד; הרב יעקב קאפיל הלוי במברגר מווארמס, שומר ציון הנאמן, ז אב תר"ב, חוב' קיב; נחל אשכול על ספר האשכול ח"ב עמ' 117 ואילך; שו"ת השיב משה חאו"ח סי' יג; שו"ת רמ"ץ חיו"ד סי' פה; שו"ת אמרי שפר סי' פב; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט; שו"ת חבלים בנעימים ח"ג חיו"ד סי' סד; שו"ת כהנא מסייע כהנא סי' יא; הגריא"ה הרצוג, קול תורה, סיוון-תמוז תש"ז-ניסן-אייר תש"ט; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנט; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; הרב מ. שטינברג, נועם, ג, תש"ך, עמ' פז ואילך; שו"ת עמוד הימיני סי' לד; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד; שו"ת חמדת צבי חיו"ד סי' כ;
- [81] ב"ב קנד א; חולין יא ב. וראה בשו"ת אור המאיר סי' עד; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח; הגר"י אריאלי, שם;
- [82] ראה ספרי פר' תצא סי' רכא - מה עץ מיוחד שהוא ניוול לו, אף כל שהוא ניוול לו; סנהדרין מז א - לא תלין נבלתו על העץ, דומיא דתלוי דאית ביה בזיון;
- [83] הרב מ. שטינברג, שם, על פי הריטב"א מכות ד"ז; שו"ת עמוד הימיני, שם;
- [84] דבר שאול לבעל השו"מ יו"ד שעג ז; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט; הרב י. לוי, התורה והמדינה, ז-ח, תשט"ז-י"ז, עמ' שכב ואילך;
- [85] נחל אשכול על ס' האשכול ח"ב עמ' 118; שבט מיהודה, בסוף הספר במהדורת תשט"ו;
- [86] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנא;
- [87] שו"ת דודאי השדה סי' עו, וסי' עט. ולכאורה לשיטה זו גם אם התחיל יהודי לחתוך את גוף המת, אפילו שלא כדין, יכול אחר להמשיך, כי אין ניוול אחר ניוול, וי"ל;
- [88] הרב נ.ש. שכטר, נועם, ה, תשכ"ב, עמ' קסה ואילך; שו"ת חמדת צבי ח"ב חיו"ד סי' כ;
- [89] שו"ת בנין ציון ח"א סי' קעא;
- [90] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סוסי' קנא; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שמת סק"ב הע' 121, ושם ח"ד סי' שמת סק"ב. וראה להלן;
- [91] מסקנות ועדה ציבורית לבחינת נהלים ותיקוני חקיקה לחוק האנטומיה והפתולוגיה ('ועדת שטינברג'), 2003;
- [92] כגון לפרוסקופיה. הגר"מ פיינשטיין, נועם, ח, תשכ"ה, עמ' ט ואילך;
- [93] לפי האמור מיושבת הערתו של הרב מ. קורצטג, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 341, שעל פי הכלל המורחב שכל שהניתוח לאחר המוות נעשה בתנאים דומים ומכובדים כמו שנעשה בניתוח של אנשים חיים, אין זה ניוול, יוצא שכמעט כל ניתוח לאחר המוות יהיה מותר, שכן כיום נעשים הרבה ניתוחים פולשניים לאנשים חיים, הכוללים פתיחת גולגולת, פתיחת חזה, ופתיחת בטן. אך לפי הכלל המצומצם האמור לעיל, פעולות כאלו אינן מותרות אלא במקום פקוח נפש;
- [94] בראשית רבה כב ח, ותנחומא, בראשית, י;
- [95] בראשית כג יט;
- [96] בראשית כה ט;
- [97] בראשית לה כט;
- [98] בראשית מט לא;
- [99] בראשית מח ז;
- [100] בראשית נ יג;
- [101] במדבר כ א;
- [102] דברים י ו;
- [103] דברים לד ו;
- [104] וראה סנהדרין מו ב, שיתכן לומר שלא היה זה אלא בגדר מנהג בעלמא;
- [105] בפסוקנו; סנהדרין מו ב;
- [106] ראה בראשית מ יט; שמו"א יז מד; ברכות מח א; חולין קכג א;
- [107] רב סעדיה גאון, ס' המצוות, עשין יט (וראה מה שכתב שם הגר"י פערלא); ר"ח סנהדרין מו ב; שו"ת חות יאיר סי' קלט; גינת וורדים ח"א חיו"ד כלל ח סי' ב, בשם הרדב"ז; תו"ת דברים כא כג. וראה מה שכתבו על דבריהם בשו"ת חבצלת השרון ח"א סי' צה; מלכי בקודש ח"ו עמ' 62; שם 204; שם 208. והוא כלשון הגמ' סנהדרין מו ב - רמז לקבורה מן התורה מנין;
- [108] כן משמע מירושלמי נזיר ז א. וראה סוטה יד א - הקב"ה קבר מתים וכו', אף אתה קבור מתים. וכן דעת בעל השאילתות, שאילתא קלג, וראה בהעמק שאלה שם, אות א; רש"י סנהדרין מו ב ד"ה ד"ה ה"ג ת"ל; ר"ן סנהדרין שם; רמב"ם ס' המצוות עשין רלא; רמב"ם אבל יב א, ובכס"מ שם; רמב"ם זכיה יא כד (אמנם מרמב"ם אבל יד א משמע, שהחיוב הוא רק מדרבנן, וראה בנידון בגשר החיים ח"ב פ"ב אות ב; שו"ת משפטי עוזיאל

- מהדו"ת חיו"ד כרך ב סי' קי; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כב; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך); רמב"ן על ס' המצוות לרמב"ם, שורש א, ורמב"ן עה"ת דברים כא כג; תשב"ץ, זוהר הרקיע מ' לא; ס' החינוך, מ' תקלז; שו"ת אור זרוע סי' תרנב; שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תשפ (אמנם בח"א סי' שיא, ובפירושו על רמב"ם אבל ד ה, כתב שהחיוב מן התורה הוא רק בהרוגי ב"ד); העמק שאלה, שאילתא לד אות ז; גשר החיים ח"ב פ"ב אות ב; שו"ת קול מבשר ח"א סי' ע; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רנו. וראה בתו"ש בראשית פ"ג אות קסא, בענין הלשון 'רמז' לקבורה מן התורה לשיטה זו;
- [109] שו"ת אור המאיר ח"א סי' עד. על פי ירושלמי נזיר ז א - תקברנו, כולו ולא מקצתו;
- [110] תויו"ט שבת י ה; שו"ת תפארת צבי חאו"ח סי' כז; שו"ת מהרש"ם ח"ד סי' קיב; שו"ת שבט הלוי ח"א סי' קלד; שם ח"ח סי' רנט;
- [111] שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' צ. וראה בתויו"ט שם, ובמנ"ח מ' תקלז סק"א, שהסתפקו על פחות מכזית. וראה עוד בשו"ת קול מבשר ח"א סי' ע;
- [112] משל"מ אבל יד כא; שו"ת עמוד הימיני סי' לד. וראה בחזו"א יו"ד סי' רח סק"ו, שלא הביא מחלוקת התויו"ט והמשל"מ, והסתפק אם יש חיוב קבורה בחלקים קטנים מהמת, עיי"ש. וראה עוד מה שכתב בחזו"א יו"ד סי' רי אות טז. וראה מה שכתב על דבריו בשו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רנט אות' ב-ד. וראה עוד בנידון בס' הרפואה לאור ההלכה, כרך ב, ח"א פ"ה; שו"ת וישב משה ח"ב סי' עה-עו; הגר"י אריאלי שם;
- [113] שו"ת אור המאיר סי' עד; גשר החיים ח"ג פכ"ח אות ג. וראה עוד בשו"ת עמוד הימיני שם;
- [114] שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כב; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנ;
- [115] בפסוקנו; ספרי תצא רכא; סנהדרין מו א-ב; רמב"ם סנהדרין טו ז;
- [116] ס' המצוות ל"ת סו; סמ"ג לאווין קצז; ס' החינוך מ' תקלו. וראה בזוהר נשא קמג סוע"ב, שהסמיך איסור הלנת המת על הפסוק 'ואדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו' (תהלים מט יג);
- [117] ספרי וסנהדרין שם; ר"ח סנהדרין שם; רמב"ם סנהדרין טו ח, ואבל ד ה; טושו"ע יו"ד שנז א; ראב"ד מו"ק ח א; רמב"ן עה"ת שם; ב"י יו"ד סי' שסה; שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ו; משך חכמה דברים שם; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קלט. וראה בגשר החיים ח"ב פ"ב אות א;
- [118] ח"ה הר"ן סנהדרין שם; לח"מ אבל יב א;
- [119] שו"ת הרדב"ז ח"א סי' שיא, ובפירושו על רמב"ם אבל ד ח (אמנם בשו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תשפ כתב, שגם בשאר המתים האיסור מן התורה); מאורי אור על סנהדרין שם (הובאו דבריו באנציקלופדיה תלמודית כרך ט, ע' הלנת המת, הע' 21. וראה בשו"ת חות יאיר סי' קלט, ובהע' באנציקלופדיה תלמודית שם);
- [120] שו"ת חות יאיר סי' קלט; שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ו. וראה בשו"ת ישכיל עבדי ח"ז קונט' אחרון חיו"ד סוסי' ד;
- [121] שו"ת אור זרוע ח"ב סי' תכא; שו"ת דברי חיים ח"א חיו"ד סי' סד;
- [122] רד"ק, יהושע ח כט; רמב"ן עה"ת דברים כא כג; הנ"ל בהשגות על ס' המצוות, שורש ה. וראה בגשר החיים ח"ב פ"ב אות ג. וראה שם, אם לאו זה נדחה משום כבודו של המת כמו לאו דבל תלין;
- [123] בפסוקנו;
- [124] מגילת אסתר ומרגניתא טבא, ס' המצוות שם. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ע' הלנת המת הע' 114;
- [125] תוספתא נגעים פ"ו; אבות דרבי נתן פל"ה; ב"ק פב ב; רמב"ם בית הבחירה ז יד;
- [126] שיטמ"ק ויש"ש, ב"ק שם;
- [127] רש"י ב"ק שם ד"ה גמרא;
- [128] שו"ת הרדב"ז ח"א סי' תרלג. וראה עוד בזוהר פר' נשא דקמ"ד; גשר החיים ח"ב פ"ג אות א;
- [129] כפתור ופרח פ"ו; פאת השולחן סי' ג סכ"ג, ובבית ישראל שם;
- [130] שו"ת הרדב"ז שם;
- [131] גשר החיים ח"א פ"ז סי' ג. וראה עוד באריכות במאמרו של הרב א. הראל, תחומין, כב, תשס"ב, עמ' 485 ואילך;
- [132] ס' יראים השלם סי' שפד; שו"ת הרדב"ז ח"א סי' שיא; רש"ש על סנהדרין מו ב; מנ"ח מ' תקלז; שו"ע הרב סי' עב ס"ב;
- [133] רמ"ה סנהדרין שם. וראה בשד"ח מערכת אבלות, כלל פד; גשר החיים ח"ב פ"ב אות ד; אנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ע' הלנת המת, הע' 49 ואילך;
- [134] שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ו; שו"ת ישכיל עבדי ח"ז קונט' אחרון חיו"ד סי' ד;
- [135] העמק שאלה שאילתא לד אות ז; אור שמח סנהדרין טו ח;
- [136] ראה סנהדרין מו ב;
- [137] בראשית נ ב;

- [138] שמו"ב כא י, וברש"י שם; ירושלמי סנהדרין וז. וראה יבמות עט ב;
- [139] ספרי תצא רכא; שמחות רפי"א; סנהדרין מו א; רמב"ם אבל ד ח; טושו"ע י"ד שנו א;
- [140] פסקי תוס' סנהדרין סי' קה. וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ע' הלנת המת, הע' 89;
- [141] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קלט;
- [142] שו"ת פורת יוסף ח"א סי' יז;
- [143] רש"י סנהדרין מז א ד"ה כי אמר;
- [144] גליון מהרש"א יו"ד סי' שנז;
- [145] שו"ת נובי"ק חאו"ח סי' טז;
- [146] רמב"ם מלכים ג י. וראה בהג' מהר"ץ חיות, יבמות עט א; שו"ת חת"ס חאו"ח סי' רח;
- [147] רמ"א טושו"ע חו"מ קז ב - ראו בן שהיה חייב לשמעון ומת ראו בן, יכול שמעון לעכב קבורתו עד שיפרעו לו;
- [148] ראה שמו"ב כא י; יבמות עט א; ירושלמי קידושין ד א;
- [149] ראה שד"ח מערכת אבלות כלל פו;
- [150] ראה שד"ח, שם כלל פז;
- [151] שד"ח שם כלל פח;
- [152] ע"ז כט ב; סנהדרין מז ב; ירושלמי ע"ז ה יב. על ההבדל בלימוד בין הבבלי לירושלמי - ראה תוס' רי"ד קידושין נז א. וראה תוס' סנהדרין מח א ד"ה משמשין, ותוס' ע"ז שם ד"ה אתיא;
- [153] רש"י סנהדרין מז ב ד"ה פינהו; תוס' שם מח א ד"ה משמשין, ותוס' ב"ק י א ד"ה שהשור; שו"ת הרשב"א ח"א סי' שסה; רמב"ן, הובא במ"מ מאכלות אסורות ב ג; ספר יראים השלם סי' שי; ס' החינוך, מ' קנד; ש"ך יו"ד סי' עט סק"ג; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמט; שו"ת שבט הלוי ח"ז סי' קפט אות א; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כ-כא;
- [154] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא. וראה במשל"מ אבל פי"ד סוד"ה וראיתי, שהסתפק בדעת הרמב"ם בנידון. וראה עוד בשער המלך אישות ה א; שד"ח בדברי חכמים סי' נא;
- [155] שו"ת טוטו"ד מהדו"ג ח"ב סי' רלו, ושו"ת קנאת סופרים סי' טו;
- [156] שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' צ; שו"ת אמרי שפר סי' יג; שו"ת קול מבשר ח"א סי' ע;
- [157] גינת וורדים, חיו"ד כלל א סי' ד; חי' רעק"א יו"ד סי' שמט; שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' צו אות יז; הגרב"צ אבא שאול, בשו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כ;
- [158] שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תתקעט; משל"מ סוף הל' אבל; שער המלך אישות ה א. וראה באריכות בשו"ת יביע אומר שם סי' כא;
- [159] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז; שו"ת מלמד להועיל חיו"ד סי' קה;
- [160] שו"ת חבצלת השרון ח"א סי' צה; שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' פד; שו"ת שערי שמים ח"ב סי' לז; שו"ת אהל משה, ח"א סי' ד;
- [161] ראה רשב"א (ריטב"א) סוכה לא ב ד"ה והאמר; שער המלך הל' לולב ה א;
- [162] ר"ן נדרים מא ב ד"ה אבל;
- [163] שו"ת אור המאיר ח"א סי' עד; שו"ת חבלים בניעמים ח"ג חיו"ד סי' סד; רופאים ורפואות בתלמוד, בתוך קוי אור, עמ' סב; שו"ת הר צבי חיו"ד סי' רעה; הגר"י אריאלי תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; תורת הרפואה, עמ' 225 ואילך (הרב ש. גורן, מאורות, 2, אביב תשמ"מ, עמ' 5 ואילך);
- [164] ר"ן נדרים לז א ד"ה אמר שמואל; קצוה"ח סי' עב סקל"ד. וראה בשו"ת חוות בנימין ח"א סי' כה אות ד;
- [165] שו"ת מהרש"ג סי' רי; שו"ת מחנה חיים חיו"ד ח"ב סי' ס; תורת הרפואה, עמ' 216;
- [166] שו"ת נצר מטעי סי' לא;
- [167] הגר"י אריאלי, שם; שו"ת כתר אפרים סי' נו;
- [168] שו"ת הרדב"ז ח"א סי' רצז; חזו"א יו"ד סי' רח אות ז;
- [169] פסחים כו א;
- [170] ראה בשו"ת חוות בנימין ח"א סי' כה אות ד;
- [171] שו"ת חוות בנימין שם; תורת הרפואה, עמ' 225 ואילך;
- [172] ראה להלן. וכן משמע מהמבואר בגמ' נידה כד ב, אבא שאול אומר קובר מתים הייתי, ומסתכל בעצמות;
- [173] שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' צו אות יז; שו"ת חוות בנימין ח"א סי' כה אות ד. הגרא"י אונטרמן זצ"ל, הגר"י אריאלי זצ"ל, והגרא"י וולדינברג שליט"א, פסקו לי לפני שהתחלתי ללמוד אנטומיה בבית הספר לרפואה בירושלים בשנת תשכ"ז, להתיר לימוד אנטומיה על ידי הסתכלות על ניתוח גופה שאחר מנתח;
- [174] תורת הרפואה, עמ' 225 ואילך; הרב י. זילברשטיין, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 42 ואילך, שאלה ז;
- [175] משנת אברהם על סי' חסידים סי' של; שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' פד. וראה בנשמת אברהם ח"ד חיו"ד סי'

שמט סק"ב, שכתב בשם הגרש"ז אויערבאך, שאין זה נקרא איסור הנאה מה שלומדים ומתחכמים בענייני רפואה כדי לעזור לחולה הבא;

[176] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנא;

[177] שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע-קעא, שם ח"ג סי' קג, והנ"ל בחוברת שומר ציון הנאמן, תרי"ב, סי' קטז; שו"ת דובב מישרים ח"א סי' נח. ראיתם - בראשית רבה כ כו, 'אל"ל הקב"ה, קומץ עפר שנבראת ממנו לא גזלה הוא בידך'; ב"ק ס ב, אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו; ב"ק פ א, מעשה בחסיד אחד וכו'; רש"י ב"ק ס ב ד"ה ויצילה (אך ראה מה שכתב עליו בפרשת דרכים דרוש יט ד"ה וסימנין). וראה עוד בשו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רס אות' י-יא;

[178] שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח (וראה גם מכתבו שפורסם בשו"ת בנין ציון ח"ג סי' קג); נחל אשכול על ספר האשכול ח"ב עמ' 117 ואילך; שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד;

[179] יומא פב א. ומה שמשמע מב"ק שם (ס ב), הכוונה רק שחייב לשלם אח"כ, אבל לא שלא יציל עצמו כלל בממון חברו - תוס' ב"ק שם ד"ה מהו; חי' הרשב"א שם; רא"ש ב"ק שם; ראב"ד על הרי"ף ב"ק קיז ב; טוש"ע חו"מ שנט ד; סמ"ע שם סק"י. וראה ביאור הגר"א שם סק"ד. וראה רמב"ן כתובות יט ב, וחי' הריטב"א והרא"ה שם. וראה באריכות בנידון בשד"ח מערכת האל"ף כלל טז; שבט מיהודה עמ' נט ואילך; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך. וראה בספרו של גרייבר שם, עמ' עו, שגזל נדחה אף מפני צורכי רבים, וראיתו מעירובין יז א, מחנה היוצאת למלחמת הרשות, מותרים בגזל עצים

יבשות;

[180] הרב י. זילברשטיין, הלכה ורפואה, ה, תשמ"ח, עמ' קפט ואילך;

[181] שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד;

[182] רמב"ם אבל ב א;

[183] ויקרא כא ג; זבחים ק א; רמב"ם שם ב;

[184] נזיר מד א; רמב"ם אבל ב ט; טוש"ע יו"ד שעג ט;

[185] שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ג חאו"ח סי' כט; שו"ת שערי שמים ח"ב סי' לז; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כג אות כו; הגר"י אריאלי תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; הגר"י סולובייצקי, הובאו דבריו בס' נפש הרב, עמ' רמח;

[186] הרב י. יעקובוביץ, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' סא ואילך; הרב י. ווכטפויגל, נועם, ה, תשכ"ב, עמ' קס ואילך. וכתב שם, שאין זה כדין אנוס המבואר במג"א סי' תקמח סק"ח שאין הם אוננים, אלא כיוון שהמת ניתן לקבורה, וחל על הקרובים דין אבלות, הרי הם אוננים עד לקבורת כולו;

[187] הרב י. ווכטפויגל, נועם, שם;

[188] נס להתנוסס, סי' ה;

[189] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח; שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע-קעא; שו"ת חבצלת השרון ח"א סי' צה; שו"ת אור המאיר ח"א סי' עד; שו"ת דעת כהן סי' קצט; חזו"א אהלות סי' כב סק"ל"ב; גשר החיים ח"א פ"ה סק"ו; שו"ת שרידי אש ח"ב סי' קיט; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' קנא; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כג אות כו; עשה לך רב ח"ו סי' סד;

[190] הרב יששכר דב אילאווי מסנט לואיס, הובאו דבריו בספרו של גרייבר, עמ' כו-כז; הר"ר מרגליות, קו"א אור, רופאים ורפואות בתלמוד, ח"א עמ' 30; שו"ת מחנה חיים חיו"ד ח"ב סי' ס; שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ג חאו"ח סי' כט (אלא שאסר זאת בשבת); זכרון אברהם משה על מס' סנהדרין סח א; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט. וראה בספר הרפואה לאור ההלכה, כרך ב ח"א עמ' סה, מה שהעיר הגרא"ז מלצר להתיר אפילו כשאין פיקוח נפש לפנינו, לפי תשובת רב שרירא גאון;

[191] שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד. וראה שם שהוכיח שמניעת חילול השם בכוחו לדחות איסורים, כולל איסור ניוול המת. וראה בשו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי שכתב להיפך, שאפילו רופאי אומות העולם אינם מנתחים מתים כי אם הנהרגים על פי משפט, או במי שהסכים לכך, ואם אנו ח"ו מקילים בזה אם כן ינתחו כל המתים כדי ללמוד סידור האיברים. וכמובן שדברים אלו היו נכונים בזמנו, אבל כיום מנתחים גם אומות העולם כל מת מתאים, וי"ל;

[192] כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג זצ"ל, ח"א סי' כב;

[193] שו"ת עצי חיים חיו"ד סי' לד; שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד;

[194] כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג זצ"ל, ח"א סי' כב; תורת הרפואה, עמ' 214-216, ועמ' 217-220;

[195] שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמד; כל בו על אבלות ח"א סי' ג סי"ב סק"ג3;

[196] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא; שו"ת מהרש"ג ח"ג סי' רי-ריג; שו"ת מחנה חיים ח"ב חיו"ד סי' ס; שם ח"ג חיו"ד סי' ס; שו"ת לבושי מרדכי מהדורא תליתאי חאו"ח סי' כט-ל; משנת אברהם על ס' חסידים, עמ' 180; חזו"א

- י"ד סי' רח אות ז (אהלות סי' כב סקל"ב); שו"ת הר צבי חיו"ד סי' רעה; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט; שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' פד; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו סי' יט; רופאים ורפואות בתלמוד, בתוך קוי אור, עמ' סב; תורת הרפואה, עמ' 225 ואילך. וראה שם שכתב, שבתנאים הלכתיים שמותר לבצע נתיחות מתים - מותר לסטונדטים לרפואה להשתתף בהם, ואז מותר גם לסטונדטים אחרים, כגון סטונדטים לפסיכולוגיה, להסתכל על הנתיחות;
- [197] שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע-קעא; שם ח"ג סי' קג; נחל אשכול, עמ' 117, אות ח, בשם הג"ר יעקב קאפיל הלוי במברגר מווארמס (מאמרו בשומר ציון הנאמן ז' אב תרי"ב חוב' קיב); שו"ת מנחת אלעזר ח"ד חיו"ד סי' כח, ובמפתחות שם; שו"ת חבצלת השרון ח"א סי' צה; שו"ת דובב מישרים ח"א סי' נח; כל בו על אבלות, ח"א עמ' 43; שו"ת דבר יהושע ח"ג חיו"ד סי' כד (וראה שם באריכות, שאפשר להוסיף דברים על ג' העבירות שאינם עומדים אפילו בפני פיקוח נפש);
- [198] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח; נחל אשכול, עמ' 118, אות ה; שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד; שבט מיהודה בסוף הספר במהדורת תשט"ו; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד; שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' צו אות ג (וכתב שם, שלמעשה אין חוששים לדעת שו"ת בנין ציון שאוסר אפילו במקום פיקוח נפש). וראה גם במג"א סי' של סק"י;
- [199] וראה כתובות יט א; סנהדרין עד א;
- [200] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח; נחל אשכול על ספר האשכול ח"ב עמ' 117 ואילך; שו"ת מלמד להועיל חיו"ד סי' קח; שבט מיהודה, בסוף הספר במהדורת תשט"ו; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רס אות א;
- [201] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח; נחל אשכול ח"ב עמ' 117 ואילך; שו"ת זכר שמחה סי' קנח; שו"ת שרידי אש ח"ב סי' קיט; שו"ת חמדת צבי ח"ב חיו"ד סי' כ;
- [202] חזו"א י"ד סי' רח אות ז (אהלות סי' כב סקל"ב); הגר"י סולובייצקי, הובאו דבריו במאמרו של צ. זינגר, טורי ישורון, גליון ה, תשרי תשכ"ז, עמ' 33; הרב ח.ד. רגנשברג, הלכה ורפואה, ב, תשמ"א, עמ' ט ואילך; תורת הרפואה, עמ' 209 ואילך;
- [203] הר"ר מרגליות, קוי אור, רופאים ורפואות בתלמוד, ח"א עמ' 30; משנת אברהם על ס' חסידים, עמ' 184; שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט. וראה עוד בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנא;
- [204] הגר"י וינברג, תחומין, יב, תשנ"א, עמ' 382 ואילך; תורת הרפואה, עמ' 209 ואילך, ועמ' 225 ואילך;
- [205] הגר"י אריאלי, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; הנ"ל תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך;
- [206] שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט אות' כב-כד;
- [207] הרב י. יאקאבביטש, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' רעא ואילך;
- [208] הרב י. זילברשטיין, הלכה ורפואה, ה, תשמ"ח, עמ' קפט ואילך;
- [209] שו"ת מחנה חיים חיו"ד ח"ב סי' ס; שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד; משנת אברהם על ס' חסידים סי' של; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט; שו"ת נצר מטעי ח"א סי' לא. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד, שאם תחליט מועצת הרבנות הראשית להתיר גם כשאין חולה בפנינו משמע שיסכים עמם;
- [210] ראה במאמרו של הגר"י אריאלי תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך, אות יא;
- [211] הגר"י אריאלי, שם; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ד סי' נט;
- [212] ספר חסידים סי' תנא, מובא בבאה"ט י"ד סי' שנב;
- [213] חזו"א י"ד סי' רח אות ז;
- [214] שו"ת שואלין ודורשין סי' נב; הרב י. אריאלי, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; הנ"ל, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' לט ואילך; שו"ת שאילת יצחק מהדו"ת סי' קמד; כל בו על אבלות עמ' 43;
- [215] תוס' ב"ב קנד ב ד"ה זוזי; הגהות אשר"י ב"ב פרק מי שמתו סי' לב; רמ"א חו"מ קז ב; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; שו"ת חות יאיר סי' קלט; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד;
- [216] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רי; וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר חיו"ד סי' פג סק"ב;
- [217] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנא;
- [218] שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח;
- [219] שו"ת בנין ציון סי' קע; שו"ת כתב סופר חיו"ד סי' קעד; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט;
- [220] ראה מאמרו של הרב י.צ. בן יעקב, תחומין, כב, תשס"ב, עמ' 412 ואילך. והכוונה לבדיקת דגימת רקמה לדנ"א. אמנם ראה בשו"ת שואל ומשיב מהדו"ק ח"א סי' רלא, שהתיר לפתוח קבר של נפטר כדי לבדוק סימנים

- על מנת להתיר מעגינות, וכתב שזה נחשב צורך גדול אשר מתיר ניוול המת. ולעומתו כתב בשו"ת שיבת ציון סי' סד לאסור פתיחת הקבר גם כדי להתיר אשה מעגינותה;
- [221] שו"ת כפי אהרן סי' ו; זכרון אברהם משה על מס' סנהדרין סח א, עמ' פב; שו"ת כהנא מסייע כהנא סי' יא; הרב י. לוי, התורה והמדינה, ז-ח, תשט"ז-י"ז, עמ' שכב ואילך;
- [222] שו"ת חמדת צבי ח"ב חיו"ד סי' כ; הרב ד. שפירא, אור המזרח, שנה ה, חוב' ג-ד, אלול, תשי"ח, עמ' 37; הרפואה לאור ההלכה, כרך ב, ח"א פי"ז;
- [223] שו"ת יחווה דעת ח"ג סוסי' פה בהערה אחרונה; מ. סליי, דיני ישראל, ז, תשל"ו, עמ' קפא ואילך; הנ"ל, הביטוח בהלכה, תשמ"מ, פ"ט עמ' 127;
- [224] שו"ת שיבת ציון סי' סד-סו. וראה שם במחלוקתו עם בעל התשובה מאהבה; שו"ת כתב סופר סי' קעד;
- [225] שו"ת כתב סופר שם;
- [226] שו"ת שואל ומשיב ח"א סי' רלא; שו"ת אמרי יושר ח"ב סי' כט אות ה. וראה עוד פוסקים בדעה זו באוצה"פ סי' יז סק"ר אות יט;
- [227] מסקנות ועדה ציבורית לבחינת נהלים ותיקוני חקיקה לחוק האנטומיה והפתולוגיה ('ועדת שטינברג'), 2003;
- [228] שו"ת חמדת צבי ח"ב חיו"ד סי' כ;
- [229] שו"ת אמרי שפר סי' פב (וכתב שם, שהמונעים זאת שלא כדון הם עושים, ואדרבה צריך לסייע לפקיד הממשלה בזה); שו"ת מאורות נתן חיו"ד סי' עט; הגרי"ה הרצוג, במכתב להנהלת הדסה, פורסם ב'בונה' ניסן תש"ט (וראה - ק. כהנא, המעיין, ז(ב), טבת תשכ"ז, עמ' 49 ואילך. וראה לעיל ברקע ההיסטורי); גשר החיים ח"ב פכ"ח אות ב; שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד; ליקוטי שיחות, הרמ"מ שניאורסון מליובביטש, ספר ג, כרך ב, שמות תשל"ג, עמ' 327; תורת הרפואה, עמ' 219;
- [230] הרב ש.א. יודלביץ, קול תורה, שנה ה, חוב' ו-יג. וכן שמעתי בשם הגרי"ש אלישיב;
- [231] גשר החיים ח"ג פכ"ח אות ג;
- [232] שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק ח"א סי' רלא; שו"ת פני יהושע ח"ב חאבה"ע"ז סי' נז; שו"ת כנסת יחזקאל חאבה"ע"ז סי' מו; שו"ת מהרי"ל דיסקין חיו"ד סי' לא; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כג; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שמת סוסק"א;
- [233] שו"ת שיבת ציון סי' סד; שו"ת תשובה מאהבה סי' מז-מח, הובאו דבריהם בפת"ש יו"ד סי' שסג סק"ז;
- [234] שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קעח אות א;
- [235] שו"ת בנין ציון סי' קע-קעא; שו"ת מחנה חיים ח"ב חיו"ד סי' ס; שו"ת חבלים בנעימים ח"ד חיו"ד סי' סד; שו"ת אמרי שפר סי' פב; נחל אשכול על ספר האשכול ח"ב עמ' 117 ואילך; שו"ת כהנא מסייע כהנא, סי' יא; הגרי"ה הרצוג - ראה לעיל (וראה כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג זצ"ל, ח"א סי' כב (הובא גם בתחומין, יב, תשנ"א, עמ' 382 ואילך) 'וכבר הורה זקן, ראש הרבנים לישראל הגאון מהרי"א הרצוג זצ"ל להתיר', ואף הוא הסכים להלכה זו); הרב מ. שטינברג, נועם, ג, תש"ך, עמ' פז ואילך; כל בו על אבלות ח"א עמ' 43; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך (וכתב שם, שהוא דווקא אם הסכימו גם בני המשפחה); שו"ת נצר מטעי ח"א סי' לא; תורת הרפואה, עמ' 225 ואילך. וראה שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שכז ד"ה שלישי, שבמקום שהחיים יודעים שכך מנהגם, ומוחלים על כבודם - שרי;
- [236] הגר"י אונטרמן זצ"ל, הגר"י אריאלי זצ"ל, והגר"י וולדינברג שליט"א, שפסקו לי כן לפני שהתחלתי ללמוד אנטומיה בבית הספר לרפואה בירושלים בשנת תשכ"ז;
- [237] שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד;
- [238] שו"ת עמוד הימיני סי' לד;
- [239] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' שמז-שמח; שו"ת דעת כהן סי' קצט; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט; שו"ת דבר יהושע ח"ג חיו"ד סי' כד; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קמ; שם, חיו"ד ח"ד סי' נט; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רס אות ג; שו"ת עמוד הימיני סי' לד. וראה בשו"ת יחווה דעת ח"ג סוסי' פה בהערה אחרונה;
- [240] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קמ; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שמת סק"ב3;
- [241] ראה הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך, אות יד;
- [242] ראה הגר"י אריאלי שם, על פי הרמב"ם רוצח א ד;
- [243] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קמ; שם, חיו"ד ח"ד סי' נט; הגר"י אריאלי שם;
- [244] שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט אות כד; הגר"י אריאלי שם - על פי סנהדרין מו ב, וברש"י שם; רמב"ם אבל

יב א; טושו"ע יו"ד שמח ב, ושסב א - שהאומר אל תקברוני, אין שומעים לו משום בזיון קרוביו; ועל פי כתובות פד
 א; ב"ב ג ב; בכורות נב ב; רמב"ם מכירה כד יז; טושו"ע חו"מ ריז ז; שם יו"ד שסו א - שהמוכר קברו וכו', באים בני
 המשפחה וקוברים אותו בעל כורחו של לוקח משום פגם משפחה;
 [245] הגר"י אריאלי שם - על פי הרמב"ן בתורת האדם, ענין הקבורה, הובאו דבריו בכס"מ אבל יב א; טושו"ע
 יו"ד שמח ג, ובש"ך שם - שאי קבורה הוא בזיון כל החיים, ולא רק בזיון בני המשפחה;
 [246] שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט;
 [247] הגר"י סולובייציק, הובאו דבריו במאמרו של צ. זינגר, טורי ישורון, גליון ה, תשרי תשכ"ז, עמ' 33;
 [248] שו"ת דעת כהן סי' קצט; שו"ת אור המאיר סי' עד; שו"ת מהרש"ג סי' רי; גשר החיים ח"ב פ"ב אות ג(ד).
 וראה שם שכתב, שבמת גוי בארץ ישראל יש לאו של 'ולא תטמא את אדמתך' לשיטת הרמב"ן, כמבואר לעיל.
 וראה עוד בנשמת אברהם ח"ה חיו"ד סי' שט סק"א, בשם הגרש"ז אויערבאך, שדבר שאינו נחשב כניוול אצלם,
 או שיש צורך בניוול, מותר בגוי. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד;
 [249] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו;
 [250] וראה עוד בנשמת אברהם חיו"ד סי' שט סק"א;
 [251] רמב"ן עה"ת דברים כא כב, וכן משמע מרד"ק ורלב"ג יהושע ח כט; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ט;
 [252] וראה בשו"ת קול מבשר ח"א סי' ע;
 [253] כן משמע רמב"ן עה"ת דברים כא כג; רד"ק יהושע ח כט; יוסף דעת על יו"ד סי' שט;
 [254] גשר החיים ח"א פ"ז, ושם ח"ב פ"ב ד;
 [255] וראה בשד"ח מערכת הבי"ת אות קג. ובענין איסור הלנת מת גוי מהרוגי בית דין - ראה אנציקלופדיה
 תלמודית, כרך ט, ע' הלנת המת, אות ג;
 [256] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא; הגר"י סולובייציק, הובאו דבריו במאמרו של הרב י. יעקובוביץ, תורה
 שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' סא ואילך; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח; תורת הרפואה, עמ' 225 ואילך;
 [257] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; שו"ת דעת כהן סי' קצט; משנת אברהם על ס' חסידים סי' של; שו"ת ישכיל
 עבדי ח"ו חיו"ד סי' יט. ובדין עבד ושפחה כנעניים - ראה תוס' ב"ק י א ד"ה שהשור; משל"מ אבל פ"ד; קצוה"ח
 סי' תי סק"א; שו"ת חת"ס שם. ובדין גר שמל ולא טבל, אף על פי שנכנס כבר בדת ישראל, מכל מקום דינו עדיין
 כגוי לדיני התורה, ולכן לא חלה על גופו קדושת ישראל, ולפיכך יכולים למסור את גופו ללימוד אנטומיה - חוקת
 הגר לאאמו"ר, קונט' התשובות, סי' ד אות א;
 [258] שו"ת פורת יוסף ח"א סי' יז (וראה שם, שהתיר לנתח לאחר המוות גם מתאבדים לדעת. וראה בכל בו על
 אבלות ח"ב סי' ג אות ג); וועד הרבנים של וורשה, בהחלטה מיום טז בשבט תר"ץ - הובא בספרו של גרייבר, עמ'
 מט. וראה בשו"ת ציץ אליעזר חט"ז סי' לד, בשולי התשובה, בשם ס' בן יהודע לבעל בן איש חי על מס' פסחים מט
 ב, שיתכן שמותר לנתח עם הארץ לפי הגדרת חז"ל, וצ"ע;
 [259] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו; כל בו על אבלות ח"א עמ' 40; חזו"א יו"ד סי' רח אות ז; שו"ת חמדת צבי ח"ב
 חיו"ד סי' כ; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רס אות ו;
 [260] שו"ת אור המאיר ח"א סי' עד. הטעם - שהרי עיקר האיסור נלמד מהרוגי בית דין, וכמבואר במשנה
 סנהדרין מו ב. וראה בשו"ת בשמים ראש סי' סד, ושד"ח מערכת הבי"ת כלל קג, שאפילו רשע גמור כל ימיו, אין
 רשאים להלינו כדי לבזותו;
 [261] שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רס אות ז;
 [262] שו"ת אור המאיר ח"א סי' עד; הרב נ.ש. שכטר, נועם, ה, תשכ"ג, עמ' קעא. וראה עוד בס' הרפואה
 והיהדות, עמ' 182;
 [263] חידושי הגר"י אייבשיץ על רמב"ם הל' יו"ט א כג; שו"ת בנין ציון סי' קיט-קכ; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי'
 שמד; שו"ת חבלים בנעימים ח"ג סי' סד, וח"ה סי' כב (ומכל מקום כתב שם, שאין חיוב על ההורים להוציא הוצאות
 כדי למחות ברופאים שלא ינתחו הנפל); שו"ת הלל אומר חיו"ד סי' ריג; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד,
 עמ' מ ואילך, והנ"ל, נועם, ו, תשכ"ג, עמ' פב ואילך;
 [264] שו"ת כתר אפרים סי' נו. וראה שם, שגם הגרא"י אונטרמן הסכים להתיר;
 [265] הגר"י נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שט סק"ב (4). וראה הגר"י אריאלי, שם;
 [266] הגרש"ז אויערבאך והגר"י נויבירט, הובאו דבריהם בנשמת אברהם חיו"ד סי' שט סק"ב (4); שו"ת
 באהלה של תורה ח"א סי' נז. וראה בתורת היולדת פל"ו הע' ז;
 [267] שו"ת תשובות והנהגות, ח"ב סי' תרג;
 [268] שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' נח;
 [269] שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חיו"ד סי' כח-כט;
 [270] שו"ת כהנא מסייע כהנא סי' יא; שו"ת ציון לנפש חיה סי' טז, תשובת אבי המחבר הרב נתן נטע לייטער
 אב"ד לבוב. וראה באריכות דין אמירה לעכו"ם בשאר איסורים בס' מלכים אמניך, פ"ג;

- [271] שו"ת משפטי עוזיאל מהדו"ת ח"ג חיו"ד כרך ב סי' קי;
[272] ראה הרפואה והיהדות, עמ' 184;
[273] הגרש"ז אויערבאך, שם;
[274] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שמת סק"ב (6). ונסתפק שם אם מותר להוציא דם מהמת בשבת;
[275] שו"ת תשובות והנהגות, ח"ב סי' קפו;
[276] שו"ת באר משה ח"ח סי' רלט-רמג;
[277] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קנ;
[278] שו"ת אגרות משה שם;
[279] שו"ת בית אב"י ח"א סי' קט;
[280] נימוקי או"ח חיים אלעזר שפירא תר"ץ סי' שיא;
[281] שערי משה לאאמו"ר ח"ב סי' נו; שו"ת משברי ים לאאמו"ר סי' קז אות ב;
[282] שו"ת תשובות והנהגות ח"ג סי' שסח;
[283] שמעתי מפי הגר"י אריאלי והגרא"י וולדינברג;
[284] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חיו"ד סי' שמת סק"ב.

* # *